

Круглий стіл “Формування відповідального суспільства: можливості, обмеження, перспективи”

Відповідальність — це здатність соціального дієвця усвідомлювати можливі наслідки своїх (не)прийнятих рішень, (не)зроблених виборів, (не)вчинених дій, (не)виконаних обов’язків та (не)дотриманих зобов’язань, а також готовність і спроможність брати на себе весь тягар їх.

М.Вебер вважав відповідальність індивідуальних та колективних дієвців однією з важливих передумов та підвалин впорядкованої життєдіяльності суспільства¹. Він вів мову не лише про одноосібну, а й про солідарну відповідальність соціальних дієвців². Така відповідальність передбачає передбачуваність, узгодженість, сумісність та взаємну доповняльність соціальних дій різних дієвців, їхню координацію та кооперацію як запоруки існування та поступу суспільства. Варто відзначити, що Веберова праця, в якій про все це йшлося, свого часу посіла першу позицію в рейтинговому списку “Книга XX століття” Світової соціологічної асоціації (ISA), що містив назви 100 найвідоміших книг у царині соціології³. Зауважена обставина засвідчує фунда-

---

¹ Вебер, М. (2012). *Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння*. Київ: Все-світ. — (сс. 57, 163, 196, 235, 237, 359, 506–507, 525–526, 559, 563–564, 609, 614, 674, 857, 895, 916, 925, 976, 1028, 1042, 1046, 1063, 1065–1066, 1079).

² Там само, сс. 136, 296, 303, 321–322, 524, 530, 546, 549, 564–565, 750–751, 1023.

³ Books of the XX Century (2015). International Sociological Association (ISA). Retrieved from: http://www.isa-sociology.org/books/vt/bkv_000.htm. Цей рейтинг став одним із підсумків роботи Всесвітнього соціологічного конгресу Світової соціологічної асоціації, що відбувся в Монреалі 1998 року. Однією з головних цілей конгресу була критична оцінка соціологічної спадщини XX століття. Відтак Комітет з програм цього Конгресу у 1997 році провів опитування членів Світової соціологічної асоціації з метою визначення 10 найвпливовіших книг для соціологів. Опитуваним було запропоновано зазначити 5 книг із соціології, що вийшли друком у XX столітті й були, на їхню думку, найвпливовішими у роботі їх як соціологів. Було опитано 16% Світової соціологічної асоціації (455 з 2785).

ментальність поняття відповідальності у соціології й виняткову значущість цього соціального феномену в житті суспільства.

В Україні соціологічні дослідження відповідальності започатковували у попередні роки М.Шульга, О.Злобіна, О.Безрукова та ін. Накопичено чималий досвід концептуалізації, теоретичного осмислення та емпіричного аналізу особливостей формування відповідальності в сучасному українському суспільстві. Але з огляду на властиву йому наразі безпрецедентну динаміку соціальних процесів наявні трактування відповідальності соціальних дієвців можуть виявитися недостатньо релевантними.

Нез'ясованість тенденцій формування відповідального суспільства в Україні останніми роками внеможливіє оцінку релевантності поширених та усталених у нас концептуалізацій механізмів цих процесів. Ця обставина актуалізує відповідну наукову проблематику. Для її вивчення в Інституті соціології НАН України започаткована та виконується науково-дослідницька робота “Формування відповідального суспільства: держава, політичні рухи, бізнес”, що продовжує напрацювання попередніх досліджень. Метою роботи є дослідження чинників та сучасного перебігу формування відповідального суспільства в нашій країні за безпосередньої участі української держави, політичних рухів та бізнесу. Адже передусім саме ці дієвці повинні адекватно реагувати на сучасні виклики існуванню українського суспільства — загрози з боку зовнішнього агресора, економічний розлад та необхідність докорінного інституціонального перетворення країни.

26 березня 2019 року у конференц-залі Інституту соціології НАН України відбувся круглий стіл, на якому відповідальні виконавці зазначеної вище науково-дослідницької роботи презентували своїм колегам поточні результати власних досліджень в її рамках. Оприлюднюємо виступи учасників цього круглого столу для ширшого загалу.

ВОЛОДИМИР РЕЗНІК,

*доктор соціологічних наук, доцент, завідувач
відділу історії та теорії соціології Інституту
соціології НАН України, Київ*

**Динаміка соціальної відповідальності
проросійськи та проєвропейськи
зорієнтованих громадян України
у 2013–2018 роках**

---

¹ *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (2016). Київ: Інститут соціології НАН України, 3(17), 431.

² Там само, с. 433.

³ Сикс, У., Вирант, Г. (2018). Что означает отчет SIGMA для государственного управления в Украине? *Зеркало недели*, 37, 13.

Дані соціологічного моніторингу та омнібусу Інституту соціології НАН України¹ показують, що впродовж 2013–2015 років зросли відсотки опитуваних, які декларують часткову власну відповідальність за стан справ в Україні загалом та у своєму “місті чи селі” (рис. 1 і 2).

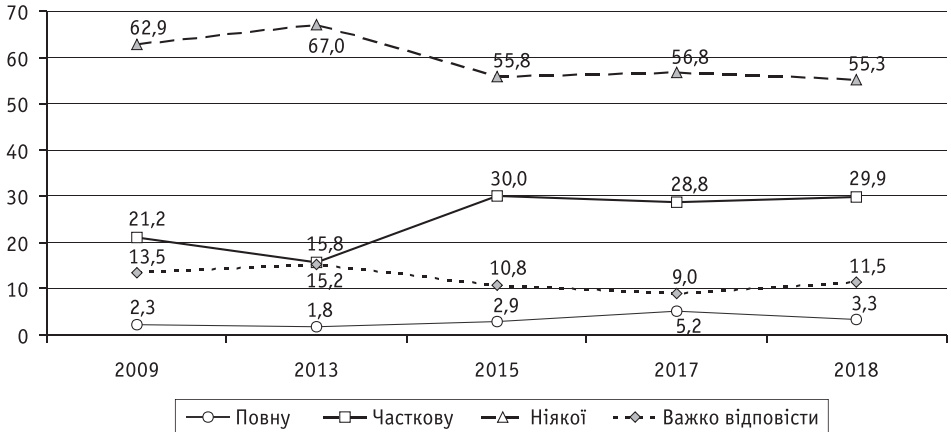

Рис. 1. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ загалом в Україні?” (% до кількості опитаних)

Не виключено, що сприйняття та усвідомлення екстремальних обставин у житті суспільства на зламі 2013–2014 років, необхідність адекватно реагувати на виклики існуванню української держави могли відбитися на рівні відчуття власної відповідальності громадянами. Але на цій загально-суспільній тенденції також відбилося розмежування соціального загалу на проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих громадян. Серед підстав цього розмежування в сучасному українському суспільстві – геополітичний європейський або євразійський напрям інтеграції його та статус російської мови в Україні.

¹ Загальнонаціональний соціологічний моніторинг з 1992 року проводить Інститут соціології НАН України у рамках багаторічного проекту “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”. Керівник проекту – В.Ворона, автори програми проекту – Є.Головаха і Н.Паніна. Вибірка загальнонаціональних моніторингових опитувань 1992–2018 років пропорційно репрезентує доросле (віком від 18 років) населення 24 областей України (у 2015–2018 роках опитування не охопило окремі райони Донецької та Луганської областей (ОРДЛО), що потрапили під контроль сепаратистсько-терористичних угруповань), АР Крим (за винятком 2014–2018 років, коли опитування у Криму після його анексії Росією не проводилось) та м. Києва. Вибірка триступенева, стратифікована, випадкова, із квотним скринінгом на останньому щаблі (автори вибірки: Н.Паніна, М.Чурилов). Опитування проведені за методом самозаповнення анкет у травні 1992 р. ($N = 1752$), травні 1999 р. ($N = 1810$), січні 2000 р. ($N = 1810$), січні 2001 р. ($N = 1800$), лютому–березні 2002 р. ($N = 1799$), лютому 2003 р. ($N = 1800$), лютому 2004 р. ($N = 1800$), березні 2005 р. ($N = 1800$), квітні 2006 р. ($N = 1800$), квітні 2008 р. ($N = 1801$), березні–квітні 2010 р. ($N = 1800$), квітні–травні 2012 р. ($N = 1800$), червні–липні 2013 р. ($N = 1800$), липні–серпні 2014 р. ($N = 1800$), червні–липні 2015 р. ($N = 1802$), червні–липні 2016 р. ($N = 1802$), червні–липні 2017 р. ($N = 1800$) та вересні–жовтні 2018 р. ($N = 1800$). У 1992–2014 роках польовий етап дослідження зорганізовував центр “СОЦІС”, у 2015–2018 роках – Благодійний фонд “Інтелектуальна перспектива”.

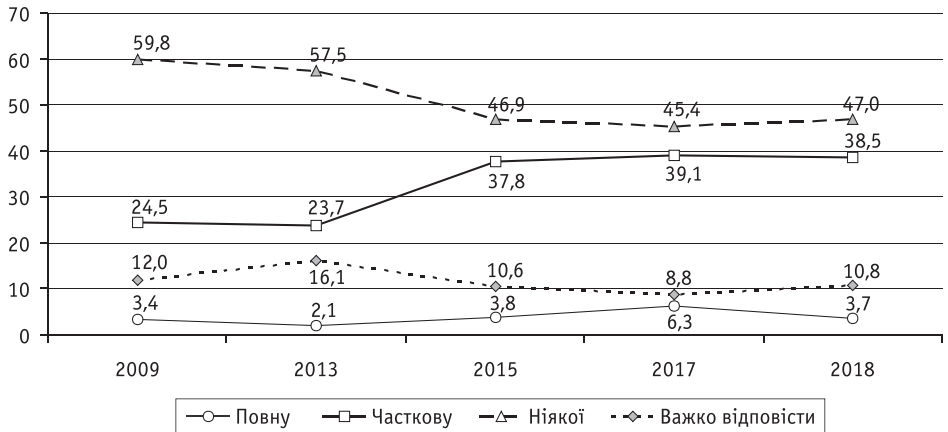

Рис. 2. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі?” (% до кількості опитаних)

Інструментарій соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України містить показники, що вможливають відстеження ставлень до ідей “приєднання України до союзу Росії і Білорусі” (далі – “союз Росії і Білорусі”) та “вступу України до Європейського Союзу” (далі – “Євросоюз”) та думки стосовно необхідності “надати російській мові статус офіційної в Україні” (далі – “Російська мова”). Відтак з’ясування особливостей диференціації опитуваних за мірою їхньої проросійської або проєвропейської зорієнтованості має враховувати локалізацію їх в умовному просторі самовизначень, що його моделюють шкали вихідних зазначених показників моніторингу (рис. 3).

Горизонтальні осі-виміри цієї просторової моделі становлять шкали показників геополітичних орієнтацій опитуваних. Перетин цих горизонтальних осей утворює своєрідну “площину” геополітичного (цивілізаційного) самовизначення опитуваних. Таке самовизначення може бути: а) однозначним – передбачати орієнтацію на “союз Росії й Білорусі” та виключати орієнтацію на “Євросоюз” або навпаки; б) менш однозначним – поєднувати орієнтацію “союз Росії і Білорусі”/“Євросоюз” із позицією невизначеності “Важко сказати” щодо альтернативного геополітичного напрямку; в) відсутнім – у випадку вибору середньої позиції шкал “Важко сказати”; в) амбівалентним – поєднувати водночас орієнтації на “союз Росії і Білорусі” та на “Євросоюз”. Вертикальну вісь-вимір становить шкала показника самовизначення щодо статусу “російської мови” в Україні. Перетин цієї осі із двома іншими довершує модель тривимірного простору класифікації опитуваних за мірою їхньої проросійської зорієнтованості.

Спробу такої класифікації шляхом швидкого кластерного аналізу (метод К-середніх) здійснено раніше¹. Тобто процедура кластеризації була застосована у просторі шкал безпосередньо вимірюваних показників мовних

¹ Резнік, В. (2017). (Де)легітимація соціального порядку та уподобання щодо модернізації його засад в сучасній Україні: передумови і тенденції. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 65–102.

та геополітичних уподобань (рис. 3). При цьому позиціям шкал відповідали такі значення балів: а) показник “союз Росії і Білорусі”: 1 бал — “радше позитивно”, 2 бали — “важко сказати”; 3 бали — “радше негативно”; б) показник “Євросоюз”: 1 бал — “радше негативно”, 2 бали — “важко сказати”; 3 бали — “радше позитивно”; в) показник “російська мова”: 1 бал — “так”, 2 бали — “важко сказати”; 3 бали — “ні”. Наразі таку спробу кластеризації відтворено із розширенням емпіричної бази моделювання за рахунок долучення нових даних моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України за 2017 та 2018 роки. У такий спосіб отримано класифікацію у вигляді 2-клас-терного рішення (табл. 1).

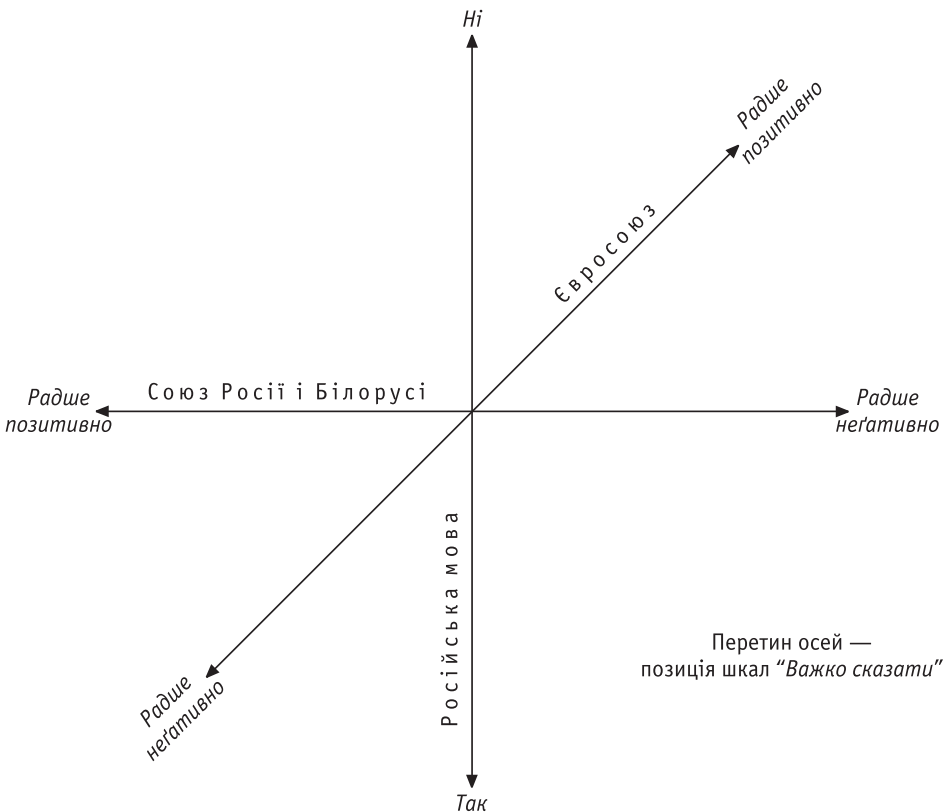

Рис. 3. Модельований тривимірний простір мовно-геополітичного самовизначення опитуваних

На кожному масиві даних опитувань 2000–2018 років виокремлено по 2 кластери, що внутрішньо однорідні та суттєво відмінні між собою. У рішеннях із більшими кількостями кластерів останні виявилися порівняно менш внутрішньо однорідними і менш відмінними між собою. Інтерпретація отриманих 2-клас-терних змінних кожного року можлива на підставі порівняння фінальних центрів їх кластерів — середніх значень (балів) безпосередньо вимірюваних вихідних показників кластеризації для кожного клас-тера (табл. 2).

Таблиця 1

Результати кластерного аналізу: наповненість кластерів, класифіковані та некласифіковані об’єкти (опитувані), n

Рік спостереження	Наповненість		Класифіковані об’єкти	Об’єкти, що залишилися поза класифікацією
	Кластер 1	Кластер 2		
2000	957	841	1798	12
2002	737	1044	1781	18
2004	724	1059	1783	17
2005	1095	700	1795	5
2006	781	1019	1800	0
2008	756	1039	1795	6
2010	843	950	1793	7
2012	1001	787	1788	12
2013	787	1003	1790	10
2014	726	1056	1782	18
2015	659	1096	1755	47
2016	720	1078	1798	4
2017	1118	635	1753	47
2018	1068	732	1800	0

Таблиця 2

**Фінальні центри кластерів, M
(діапазон шкал вихідних показників: 1–3 бали)**

Рік	Російська мова		Союз Росії і Білорусі		Євросоюз	
	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 1	Кластер 2
2000	1,30	2,62	1,32	2,69	2	3
2002	2,65	1,24	2,40	1,13	3	2
2004	2,80	1,20	2,12	1,20	2	2
2005	1,31	2,72	1,23	2,55	2	3
2006	2,84	1,17	2,28	1,14	3	2
2008	2,82	1,23	2,35	1,13	3	2
2010	2,81	1,20	2,17	1,10	2	2
2012	1,30	2,84	1,22	2,28	2	3
2013	2,81	1,59	2,52	1,23	2,69	1,70
2014	1,39	2,71	1,51	2,84	2	3
2015	1,44	2,90	1,71	2,82	1,65	2,71
2016	1,43	2,80	1,53	2,85	1,52	2,63
2017	2,74	1,42	2,86	1,66	2,68	1,65
2018	2,74	1,43	2,80	1,63	2,63	1,68

Кластери кожної змінної дуже помітно відрізняються один від одного не лише за цим параметром. Ці відмінності більше увиразнюють кростабуляції отриманої змінної, що фіксує двокластерне рішення кожного року, із безпосередньо вимірними вихідними показниками на масивах даних опитувань 2000–2016 років¹. Аналогічне тестування на масивах даних опитувань 2017 і 2018 років теж показало такі відмінності між кластерами.

Зокрема, опитувані одного із кластерів здебільшого згодні із необхідністю надання російській мові статусу офіційної в Україні, позитивно ставляться до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі, неспроможні визначитися зі ставленням у 2000–2012 і 2014 роках та негативно ставляться у 2013 і 2015–2018 роках до вступу України до Європейського Союзу. Відтак зорієнтованість опитуваних цього кластера визначено як суто проросійську. Натомість опитувані другого із кластерів здебільшого заперечують необхідність надання російській мові статусу офіційної в Україні, негативно ставляться до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі й позитивно – до вступу України до Європейського Союзу. Зорієнтованість опитуваних цього кластера загалом позначена як проєвропейська.

Таким чином, двокластерне рішення узагальнює і полярно диференціює відповіді опитуваних на запитання щодо безпосередньо вимірюваних показників (рис. 1). Ця змінна виокремлює дві категорії опитаних: а) проросійськи зорієнтованих; б) проєвропейськи зорієнтованих. На зламі 2013–2014 років співвідношення часток цих категорій опитуваних кардинально змінилося (рис. 4).

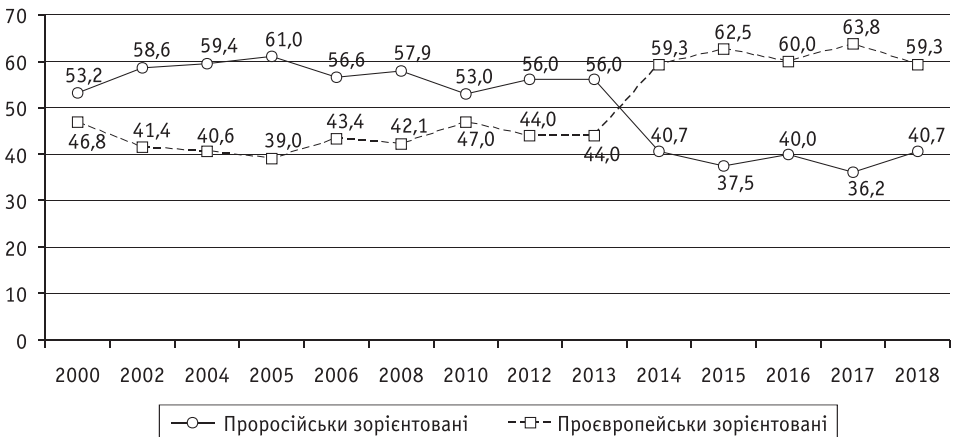

Рис. 4. Динаміка співвідношення часток проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних (%)

Після мінливого чисельного переважання впродовж 2000–2013 років проросійськи зорієнтованих над проєвропейськи зорієнтованими опитуваними з 2014 року почалося 20-відсоткове переважання проєвропейськи зорієнтованих над проросійськи зорієнтованими опитуваними. Цю карди-

¹ Там само.

нальну зміну різниці відсотків можна розглядати як наслідок структурних змін вибірки моніторингу. Зокрема, до 2013 року включно вибірки моніторингових досліджень Інституту соціології пропорційно репрезентували всі регіони України. Внаслідок анексії Росією Криму його населення не є репрезентованим у вибірках моніторингових досліджень 2014–2018 років. А через захоплення сепаратистсько-терористичними угрупованнями за підтримки та участі Росії окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО) населення цих районів не є репрезентованим у вибірках моніторингових досліджень 2015–2018 років. У підсумку переважно проросійські уподобання¹ цих значних часток населення України не враховуються в останні 4–5 років моніторингових спостережень.

Відмінності середніх значень показників декларативної соціальної відповідальності за кластерами показують певний вплив на неї розмежування соціального загалу на проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих громадян (табл. 3 і 4).

Таблиця 3

Середні показники декларативної особистої відповідальності за стан справ в Україні загалом за кластерами проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних, *M*

Кластер (категорія)	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	Стандарт-на похибка <i>M</i>
2013				
Проросійськи зорієнтовані	852	1,20	0,444	0,015
Проєвропейськи зорієнтовані	662	1,26	0,496	0,019
2015				
Проросійськи зорієнтовані	586	1,32	0,513	0,021
Проєвропейськи зорієнтовані	973	1,44	0,567	0,018
2017				
Проросійськи зорієнтовані	567	1,34	0,570	0,024
Проєвропейськи зорієнтовані	1028	1,48	0,612	0,019
2018				
Проросійськи зорієнтовані	635	1,28	0,492	0,020
Проєвропейськи зорієнтовані	958	1,50	0,589	0,019

¹ Серед усіх опитаних в АР Крим ($n = 91$) під час моніторингового опитування 2013 року: а) 73,6% вважали за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні; б) 80,2% були прихильними до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі; в) 23,1% позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу. Серед усіх опитаних у Донецькій та Луганській областях ($n = 281$) під час моніторингового опитування 2014 року: а) 72,6% вважали за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні; б) 66,4% були прихильними до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі; в) 10,8% позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу.

Таблиця 4

**Середні показники декларативної особистої відповідальності
за стан справ у своєму місті чи селі за кластерами проросійськи
та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних, *M***

Кластер (категорія)	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	Стандарт- на похибка <i>M</i>
2013				
Проросійськи зорієнтовані	843	1,30	0,514	0,018
Проєвропейськи зорієнтовані	648	1,38	0,532	0,021
2015				
Проросійськи зорієнтовані	583	1,40	0,557	0,023
Проєвропейськи зорієнтовані	969	1,57	0,582	0,019
2017				
Проросійськи зорієнтовані	563	1,49	0,632	0,027
Проєвропейськи зорієнтовані	1030	1,61	0,611	0,019
2018				
Проросійськи зорієнтовані	641	1,40	0,539	0,021
Проєвропейськи зорієнтовані	964	1,59	0,589	0,019

Для отримання наведених розподілів середніх за кластерними змінними використано дещо модифіковані показники декларативної соціальної відповідальності. Модифікація полягала у перетворенні номінальної шкали вихідних показників відповідальності (рис. 1 і 2) на порядкову шкалу за рахунок вилучення позиції “Важко відповісти”. Відтак опитувані, що обрали цю позицію (рис. 1 і 2), системно вилучалися з аналізу. Через це відповідним чином знизилася наповненість кластерів (*n*) у межах даного аналізу (табл. 3 і 4). При цьому у порядковій шкалі модифікованих показників декларативної соціальної відповідальності позиції “ніякої” відповідав 1 бал, позиції “часткова” відповідали 2 бали, а позиції “повна” – 3 бали. Для зручності інтерпретації тенденцій динаміки середніх показників декларативної відповідальності за стан справ в Україні загалом та у своєму місті чи селі за кластерами проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних унаочнено (рис. 5 та 6).

Упродовж останніх 5 років і проросійськи, і проєвропейськи зорієнтовані опитувані доволі низько оцінюють рівень власної відповідальності за стан справ у суспільних та місцевих масштабах. Їхні оцінки здебільшого локалізовані в діапазоні між визнанням відсутності власної відповідальності (1 бал) та її оцінюванням як “часткової” (2 бали). Але навіть за таких обставин цими роками спостерігаються загалом вищий рівень декларативної відповідальності й певне зростання цього рівня у проєвропейськи зорієнтованих, якщо порівнювати із проросійськи зорієнтованими опитуваними. Загалом впродовж останніх 5 років розрив між цими двома категоріями опитуваних за мірами декларативної відповідальності дещо зріс. Результа-

ти дисперсійного аналізу і *T*-тесту Стьюдента для двох незалежних вибірок (кластерів) показують значимість цих відмінностей середніх показників декларативної особистої відповідальності за стан справ в Україні загалом та у своєму місті чи селі за частками проросійськи і проєвропейськи зорієнтованих громадян. Таким чином, є підстави стверджувати, що проросійська зорієнтованість відносно слабко, але статистично значимо впливає на рівень декларативної соціальної відповідальності громадян в Україні, певною мірою знижуючи її.

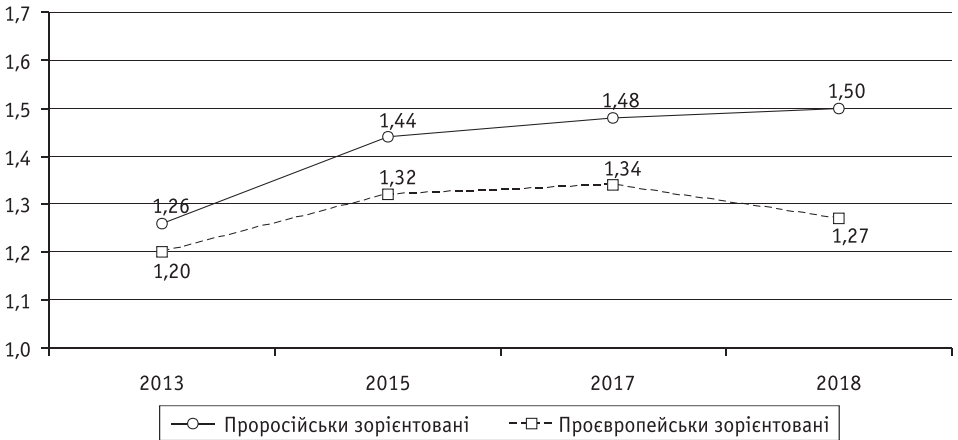

Рис. 5. Динаміка розподілу середніх показників декларативної особистої відповідальності за стан справ в Україні загалом за частками проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних (діапазон шкали: 1–3 бали)

Рис. 6. Динаміка розподілу середніх показників декларативної особистої відповідальності за стан справ у своєму місті чи селі за частками проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних (діапазон шкали: 1–3 бали)

Загалом наразі імовірний більший потенціал формування відповідального суспільства в Україні варто вбачати у проєвропейській зорієнтованості її громадян, яка спонукає їх артикулювати й (можливо) реалізовувати власну соціальну відповідальність за державу та її керівництво. Водночас інтересам

проросійськи зорієнтованих громадян навряд чи може суперечити взяття на себе більшої відповідальності за стан справ у межах їхніх територіальних і місцевих громад. У збільшенні цієї відповідальності теж прихований неабиякий потенціал формування відповідального суспільства в Україні.